

AZƏRBAYCAN TATLARININ DİLİNDƏ ƏVƏZLİK XÜLASƏ

Məqalədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan tatlarının dilində əvəzlilər, onların növləri müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunur. Müqayisələr həm ayrı-ayrı tat ləhcə və şivələri, həm də digər İran dilləri, o cümlədən Avesta, Sanskrit və s. dillərlə aparılmış, oxşar və fərqli cəhətlər aşkara çıxarılmışdır. Qədim İran dillərində və fars dilində müşahidə olunan işarə əvəzliyinin III şəxs əvəzliyi funksiyasında işlənməsinin tat dilinin Lahic ləhcəsi üçün də xarakterik olması tədqiqatda öz əksini tapır. Azərbaycan dilində olduğu kimi tat dilində də işarə əvəzliləri isimlər kimi hallanır. İşarə əvəzlilərinin digər İran dillərindən bir qədər fərqli fonetik tərkibdə işləndiyi qeyd olunur. Enklitiklər morfoloji kateqoriya olsa da dilin sintaktik strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *Azərbaycan tatlari, əvəzlik, şəxs, işarə, qayıdış, sual, qeyri-müəyyən*

Azərbaycan tatlının dilinin morfoloqiyası o cümlədən əvəzlilər mövcud tədqiqatlarda öz əksini tapmışdı [Hacıyev: 1995, Hüseynova: 2002, Miller: 2016].

Tat dilində əvəzlilərin aşağıdakı növləri vardır: 1. Şəxs əvəzliləri. 2. İşarə əvəzliləri. 3. Qayıdış əvəzliyi. 4. Sual əvəzliləri. 5. Təyini əvəzlilər. 6. qeyri-müəyyən əvəzlilər. 7. inkar əvəzliləri.

Şəxs əvəzliləri

Cədvəl

şəxs	Abşeron ləh.	Quba ləh.	Lahic ləh.	Azərbaycan dilində
I	mü	mən	man	mən
II	tü	tü	tı	sən
III	u	ü	ü	o
I	imu (mü)	imu	umun	biz
II	şumu	işmu	işmun	siz
III	uşun	uşun	uşun	onlar

Azərbaycan tatlının dilində işlənən şəxs əvəzlilərini digər İran dilləri ilə müqayisə edək:

* AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Soslinqvistik və Psixolinqvistik şöbəsi, filologiya elmləri doktoru, dosent. Email:

I şəxs tək: bal., sur: mü “mən”, lah. man., bəluç man., tac. man, orta fars. man., qəd. fars. manā, av. mana, müasir fars. mən. və s.

II şəxs tək: ab. tat: tü “sən”, lah. tı., tac. tu-, orta fars. tu, müasir fars. to, av. tava və s.

III şəxs tək: bal., sur. U “o”, lah. ü, orta fars. ōy, ō, qəd. fars. avahyā, av. avahe, müasir fars. u. və s.

I şəxs cəm: ab. tat. imu, mü “biz”, lah. umun, bəluç mā, <*ir. ahmākam, av. ahmakən, qəd. fars. amāxam, qəd. hind. asmākam, orta fars, ama(h) və s. müasir fars. ma, talış ama, ir. tat āmā II şəxs cəm: bal. sur. şumu “siz”, lah. işmun, Quba, Qonaqkənd. Şumu, tac. “şumó, orta fars. şumā, müasir fars. şoma., av. xsmakam, talış. şmā, çal. šōma < * šma. [Д.И.Эдельман: 2020].

III şəxs cəm: bal. sur. uşun “onlar”, lah. uşun, talış. avon., şim. tat. avan, tac. ōšān, measir fars. işan, semnan ui,

Balaxanı şivəsində I şəxsin cəmində bəzən (imu) əvəzlik ilkin saiti itirir. Nümunələrə diqqət edək:

1) **İmu** bağ dostim. “Bizim bağımız var idi”.

2) **Mü** amarim bə həmsiya. “Biz qonşulara gedərdik”.

1-ci, nümunədə *imu* (biz), 2-cidə isə *mü* əvəzlilikləri I şəxsin cəmində işlənmişdir.

Qədim İran dillərində III şəxs əvəzliyi olmamışdır. Belə ki, bu funksiyada işarə əvəzlilikləri iştirak etmişdir. Qədim fars dilində hauv, ava “o” işarə əvəzliyi III şəxsi ifadə etmişdir.

C.Sadıxova fars dilində nəinki III şəxs əvəzliyinin işarə əvəzliyi kimi, əksinə, işarə əvəzliyinin bəzən III şəxs əvəzliyi kimi çıxış etdiyini qeyd edir [Sadıqova: 1966, s.112].

G.İ.Hüseynova tat dilinin Lahıc ləhcəsində də bu mənzərənin müşahidə olunduğunu qeyd edir [Hüseynova: 2002, s. 85].

Fərd ədəbi dilində işlənən III şəxs cəmlilik bildirən “İşan”, Tehran dialektlərində “işun” formasında işlənir ki, Azərbaycan tatlarının dilindəki III şəxs əvəzliyini (cəm) dildirən “İşun, uşun” əvəzliyinə uyğun gəlir [Пейсиков: 1960, s.14].

Qədim İran dilləri qrupuna mənsub olan Avesta və Sanskrit dillərində I şəxsin adlıq halını ifadə edən ādam və yiyəlik forması olan manā forması yaxın fonetik tərkiblərdə işlənmişdir [Sadıxova: 1966, s.112].

Av.	Skr.
Ad. āzam	ādam
Yi. mana [Соколов: 1961, s. 67]	mama [Воробьев: 1956,
s.19-25]	
T. mam	mam

Əvəzlik mücərrəd nitq hissəsidir.

A.A.Reformatskinin fikrincə, əvəzlilərdə hər hansı bir məfhumun heç bir əlaməti yoxdur. O yazır: “Mən (danışan şəxs məlum olmazca) kimdir-kişi, qadın-fəhlə, kəndli, mühəndis, alim və s. – məlum deyil çünki bu məzmunlar “mən” sözündə yoxdur” [Реформатский: 1955, s.89].

Akademik Dornun materiallarında Abşeron tatlarının dilində şəxs əvəzlilərindən mü, mu, min “mən”, tü “sən”, münə “məni”, türə “sənin”, imu “biz”, imuna “bizim” göstərilir [Каспий: 1975, s.72].

İ.Berezinin Abşerona səyahəti zamanı tat dilində mü, mya “mən”, müre “mənim”, imu maia “biz”, imure, imhare “bizim”, şumu, şumuia “siz”, şumire “Sizin”, ure “onun”, uşun “onlar”, uşunre “onların” və s. şəxs əvəzlilərinin işləndiyi qeyd olunur [Березин:1853, s. 118].

Şəxs əvəzliləri isimlər kimi hallanır.

Abşeron ləhcəsində şəxs əvəzlilərinin hallanmasını göstərən cədvəl

	tək			cəm		
	Adlıq hal	Obyekt hal	Yiyəlik hal	Adlıq hal	Obyekt hal	Yiyəlik hal
I	mü (mən)	mürə bə mü əz mü	münə ə mü ə mümkün	imu (bir)	imyrə bə mun əz mü	imurə əlmü əlmükin
II	tü (sən)	tünə, bə tü, əz tü	tünə ən tü əntükin	uşmu(n) (siz)	işmura, bə işmu, əz şumu	şumurə, ən işmu
III	u (o)	urə, boy azu	urə, ənu, ənukin	uşu(n) (onlar)	uşunə, boşun, əz şun	uşunə ən uşun, ənuşuyin

Digər İran dillərindən olan talış dilində şəxs əvəzlilərinin hallanması aşağıdakı qaydadır.

tək	cəm	tək
cəm		
Adlıq hal		vasitəli hal
I az	əmə	mı, mi, ni
əməni		
II tı	şimə	tını
şiməni		
III əv (un)	əvon (imon)	əy (imi)əvoni (imoni).

Ş.Ə.Sadıxzadənin fikrincə, enklitiklər morfoloji kateqoriya olsa da, dilin sintaktik strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır [Sadıxzadə: 2002, s.51].

Şəxs əvəzliləri dildə şəxs məfhumlarının heç bir konkretlik bildirmədən, heç bir şəxsin konkret adı çəkilmədən ümumi şəkildə ifadə etmək üçün işlənən əvəzlilərdir. Şəxs əvəzlilərinin leksik məfumu şəxs məfumunu bildirməkdən ibarətdir [Sadıxova:1975].

A.A.Reformatskinin fikrincə əvəzlilərdə hər hansı bir məfhumun heç bir əlaməti yoxdur. O yazır: “Mən (danışan şəxs məlum olmazsa) kimdir-kəşi, qadın fəhlə, kəndli, mühəndis, alim, artist və s. – məlum deyil çünki bu məzmunlar “mən” sözündə yoxdur” [Реформатский: 1955, s.89].

Abşeron tatlarının dilində enklitiklər aşağıdakılardan ibarətdir:

	Ab. tat		Lah. tat
	tək	cəm	tək
	cəm		
-im	I – üm-m	-üm	-im-m
	II – i	-ünd	-i(yi)
	-ind		
-und	III – uis, u	-und	-i

İşarə əvəzliləri – Abşeron tatlarının dilində in “bu”, un “o” işarə əvəzliləri işlənir.

Bəzən “in” işarə əvəzliyi “i” kimi işlənir. Məs.: İ azu kələtəhri. “Bu ondan böyüktəhərdir”. “İn” (bu) işarə əvəzliyi yaxınlıqda olan obyekt, hadisəni bildirir.

Digər İran dillərində bu əvəzlik bir qədər fərqli fonetik tərkibdə işlənir: tacik in,¹ kl. fars. ĩn, orta fars. ĩn, qəd. iran. ĩna və s. tal. ĩm.

“un” (o) işarə əvəzliyi və “həmin” işarə əvəzlilərindən uzaq əşyanı bildirmək üçün istifadə olunur. “un” işarə əvəzliyi digər İran dillərindən fərqlidir. Məs.: kl. fars. ān, orta fars ān, hān, av. ana. tal. av.

Tacik ləhcələrində də Abşeron ləhcəsində olduğu kimi i//in (bu) işarə əvəzliyi paralel işlənir [Растрогыева: 1964, s.67].

G.İ.Hüseynova tat ləhcələrində “intər”, “intərin”, “intərzin” formasında işlənən işarə əvəzlilərinin qeydə alındığını göstərir [Hüseynova: 2002, s.68].

İşarə əvəzliləri həm atributiv, həm də substantiv isimdən əvvəl işlənir. Məs.:

1) İ. bağ əmükini. “Bu bağ mənimdir”. İşarə əvəzliləri substantiv funksiya daşdıqda isimlər kimi kəmiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məs.:

2) İ hanə gərəy əub tani. “Bunları gərək yaxşı biləsən”.

1-ci nümunədə işarə əvəzliyi atributiv, 2-cidə isə substantiv funksiyada işlənmişdir.

Ümumi halda olan işarə əvəzliləri cümlənin mübtədası, obyekt halında olan işarə əvəzliləri isə cümlənin vasitəli və vasitəsiz tamamlığı olur. Məs.: İ dihya ə səfa burvar bires. “Bu kəndlər üç, qardaşın olub”. İrə haliyi bə xoşmə ama “Bunun sözü xoşuma gəldi”.

Qayıdış əvəzliyi. Tat dilinin Abşeron ləhcəsində “xaştən” (öz) qayıdış əvəzliyi işlənir. Lahıc ləhcəsində qayıdış əvəzliyi “xıstan”dır.

Digər İran dillərində qayıdış əvəzliyi müəyyən dərəcədə fərqlidir: orta fars. x⁴at, x⁴ēš, kl. fars. æud, æēš, tacik. æud., talış ɛştan, qədim fars. uvaipaşiya, skr. svayam.

M.İ.Hacıyev tat dilinin Quba, Dəvəçi və Abşeron ləhcələrində bu qayıdış əvəzliyinin “xuştən” kimi işləndiyini və bir qayda olaraq şəxslər üzrə dəyişilərkən qayıdış əvəzliyi özü ilə enklitik əvəzlilər arasında bir “i” səsi də qəbul edərək “xuşlənimə” olduğunu qeyd edir [Hacıyev: 1995, s.163].

Qayıdış əvəzliyi şəxsə görə aşağıdakı qaydada dəyişir.

	Ab.	<u>tək</u> lah.	Quba	
	Məlhəm			
	I xaştənmü	xıstanman		xıştənmən
	xaştənmü			
	II xaştəntü	xəştantı	xıştənti	xaştəntü
	III xaştəni	xıştəni		xıştəni
xaştəni				
		<u>cəm</u>		
	I xaştənimu	xıstanmun		xıştənmun
	xıştəni bu			
	II xaştənişmu	xıştənişmun		xıştənişmun
xıştənişmun				
	III xaştənişun	xıştənişun		xıştənişun
xıştənişun				

Qayıdış əvəzliyi qrammatik cəhətdən işimlərə uyğun gəlir, isimlər kimi hallanır. Məs., xaştən “özü”, xaştəniyə “özünün”, özünü, bə xaştən “özünə, özündə” və s.

Qayıdış əvəzliyi təyini konstruksiyalarda həm təyin, həm də təyinolunan rolunda çıxış edir. Məs.:

Nümunələr:

- 1) Qəmər kilc xaştəmə qələbə tərif büdaran. “O öz qızun çox tərifləyir”.
- 2) U kar xaştənə xub tastən, boy görə kutirən. “O öz işini yaxşı bilir, ona görə deyir”.
- 3) Ə xastəntü başqə hiç kəsə bəyən nə saxtəni. “Özündən başqa heç kimi bəyənmişən”.

Tat dilinin lahıç ləhcəsində “xıştan” (öz) qayıdış əvəzliyi “an” ədatı vasitəsilə mənsubiyyət kompleksli birləşmə yaradır. Məs.: an xıştan “özünün” və s.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, Abşeron tatlarının dilində bu tip birləşmə qeydə alınmamışdır.

Sual əvəzlilikləri. Tat dilində işlənən sual əvəzlilikləri aşağıdakılardır: ki “kim”, kl. fars. ki, orta fars. kē, qədim fars. Kahya.

ci “nə”, kl. fars. čī, orta fars. čē, av. čahya ab. kutamin, lah. çomin “hansı”, tacik. Kadom, kl. fars. Kadām, orta fars. Kadām, qəd. fars. Katama. ab. tat. çən.; lah. çan “nə qədər” tac. čand, kl. fars. čand; orta fars. čand, av. čvant və s.

Yeni İran dillərindən olan talış dilində işlənən sual əvəzliliklərini tat dilində işlənən sual əvəzlilikləri ilə müqayisə edər:

<u>Tat</u>	<u>Talış</u>
<u>üumiran</u>	
kim? – ki	ki
*kahya	
nə? – çī	čī(č)
*čahya	
hansı? – çomin (lah) kutamin (ab.)	kom//kon
*Katāma	
nə vaxt – ke//key	kayna
*kada	
nə qədər? – çan//şən	čând
*č(a)vant	

Təyini əvəzlilik. əşyanın ümumi əlamətini göstərir. Bir qayda olaraq tat dilində isimdən əvvəl işlənərək onu təyin edir. Tat ləhcələrində işlənən təyini əvəzliliklər hər (hər) “hər”-dir.

Tat dilinin Lahıç ləhcəsində “har”, digər tat ləhcələrində (ab. Quba, Qonaqkənd, Xızı, Xaçmaz) “hər” təyini əvəzliyi işlənir.

Talış dilində bu göstərici “ha(har)” və “iştə”-dir.¹

Digər İran dillərində, Sanqesari hər “hər” < ir. * harva – av. haurva-, qəd. fars. haruva-, qəd. hind. sarva-id., orta fars. harid;

Tat dilinin Abşeron ləhcəsində “hər kutamin”, lahıç ləhcəsində “hər komik” (hər hansı) təyini əvəzliyi işlənir.

Nümunələr:

1. Ə hər xundagor Madlo Pənoh na ımbe. “Har oxuyanda Molla Pənah olmaz” (lah.).
2. Har ruz ve qul əyal bə uşqulə nə mutani rastən (Abşeron ləh.). “Hər gün uşağın dalınca məktəbə gedə bilməzsən”.

3. Māālim bə hər şagirdi yə tapşuruğ da (Abşeron ləh.). “Müəllim hər şagirdə tapşırığ verdi”.
 4. Hər komin və suolmon cavab do in şaftolıra san tum bo (lah.). “Hər kim sualıma cavab verdi bu şaftalını ona verəcəyəm”.
- Təyini əvəzlik təyin rolunda çıxış edir, hal və kəmiyyətə görə dəyişmir.

Qeyri-müəyyən və inkar əvəzlilikləri – Qeyri-müəyyən əvəzliliklər konkret olmayan əşyanı, onun əlamətini bildirən sözlərin əvəzinə işlənir.

Tat dilində hər kəs “hər kəs”, hiç kəs “heç kəs”, hiç cı//hiç çi “heç nə”, filonkəs//filankəs, bəhmənkəs//behmenkes, hamə//həmə, həmələ (Ab. hamə, lah. həmə, həmələ, Quba, Qonaqkənd, məlhəm “həmə”) inkar əvəzlilikləri işlənir.

Nümunələr: 1. Ye-ruz yı ödominə umoran bafan bə Quli doyi ki, tera *filonkəs* qiyə bə zəran. “Bır gun bir adam gəlib Qulu dayıya deyir ki, *filankəs* səni çağırır (lah. ləh.) *Hamə* pürsiran fünə” (Abşeron). “Hamı səni soruşur”.

Mərd gufsi ki, bə mu *hiç çi* lazum nisfi (Quba ləhcəsi).

Kişi dedi ki, mənə heç nə lazım deyil. *Hiç kəs* xəbər nə vəyift əzmun. “Bizdən heç kim xəbər almadı” və s.

Enklitiklər

Əvəzlik qalığı olan enklitiklər cümlənin müxtəlif üzvlərinə qoşulub xəbər vasitəsilə ifadə olunan hal və hərəkətin hansı şəxsə aid olduğunu bildirir. Morfoloji kateqoriya ola enklitiklər fan dilində aşağıdakı kimidir.

tək	cəm
I – man/mən	- mun//mu, mü
II – ı	-işmun//uşmun
III – i	-uşun//işun

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev M. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı, 1995;
2. Hacıyev.M.İ. Azərbaycan Tatlarının Dili. Bakı, 1995, Səh. 163.
3. Hüseynova G. Lahic tatlarının dili. Bakı, Nurlan, 2002.
4. Кнйер. Д.И.Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. М, 2020
5. Miller V.F Татские эпизоды, Изд.2., 2016, 168 с.
6. Sadıxova Ç. Fars dilində I və III şəxs əvəzlilikləri. (tarixi aspektlər) İran filologiyası məsələləri. Azərb. SSR EA nəşri, Bakı, 1966, s. 112.
7. Sadıxova.C. Fars dilində şəxs əvəzlilikləri.
8. Sadıxzadə.Ə.Ş. Talış dilinin qrammatikası, S.-Peterburq, “СПб СІР” Павел «БОГ» 2002, с. 51.

9. Sadıqova C.Ə. Fars dilində II və III şəxs əvəzlilikləri. İran filologiyası məsələləri. Az. SSR EA nəşri, Bakı. 1966, s. 112.
10. Березин И. Recherches sur les dialectes persans M, 1853.
11. Воробьев В.С. Десятовский. Развитие личных местоимений в сендоарийских языках. М.-Л., 1956, с. 19-25.
12. Дорн. Каспий, Спб, Санкт-Петербург 1975.
13. Пейсиков Л.С. Тегеранский диалект, М., 1960, с. 14.
14. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров, с. М., 1964. 67.
15. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955, с. 89.
16. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955, с. 89, 36.
17. Соколов С.Н. Авестийский язык. М., 1961, с. 67.

PRONOUNS IN THE LANGUAGE OF AZERBAIJANIAN TATS SUMMARY

In the article, for the first time, pronouns and their types in the language of Azerbaijanian Tats are involved in a comparative study. Comparisons have been made with individual Tat dialects and accents, as well as with other Iranian languages, including Avesta, Sanskrit etc., similar and different aspects have been revealed. The fact that the use of the demonstrative pronoun in the function of the third person pronoun observed in ancient Iranian languages and Persian language being also characteristic of the Lahij dialect of the Tat language is reflected in the research. As in the Azerbaijani language, the demonstrative pronouns in the Tat language have cases as nouns. It is noted that demonstrative pronouns are used in a slightly different phonetic structure from other Iranian languages. Although enclitics are a morphological category, they play an important role in the formation of the syntactic structure of the language.

Key words: *Azerbaijani tats, pronoun, personal, demonstrative, reflexive, interrogative, indefinite*

МЕСТОИМЕНА В ЯЗЫКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТАТОВ РЕЗЮМЕ

В статье впервые подвергаются сравнительному исследованию местоимения и их виды в. Проведены сравнения с отдельными татскими диалектами и акцентами, а также с другими иранскими языками, в том числе с Авестой, Санскритом и др., выявлены сходные и различные аспекты. В исследовании отражен тот факт, что использование указательного местоимения в функции местоимения третьего лица, наблюдаемое в древнеиранских языках и персидском языке, характерно также для лахиджского диалекта татского языка. Как и в азербайджанском языке, указательные местоимения в татском языке имеют падежи существительных. Отмечается, что указательные местоимения употребляются в несколько иной фонетической структуре, чем в других иранских языках. Хотя энклитики являются морфологической категорией, они играют важную роль в формировании синтаксической структуры языка.

Ключевые слова: *азербайджанские таты, местоимение, личное, указательное, возвратное, вопросительное, неопределенное.*